УДК 811.161.2’35:373.5.016
DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.5/03

Зайцева В. В.
https://orcid.org/0000-0001-9437-6057
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Мамчич І. П.
http://orcid.org/0000-0002-7921-5877
Комунальний позашкільний навчальний заклад «Мала академія наук учнівської молоді» Дніпропетровської обласної ради»

ЖИВОМОВНА ТРАДИЦІЯ СІЧЕСЛАВЩИНИ В ХУДОЖНІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА

У статті досліджено художній спадок письменника-емігранта, фахового мовознавця Василя Чапленка та здійснено системний аналіз на різних мовних рівнях елементів південно-східного (зокрема степового) говору, репрезентованих у художній спадщині митця, у контексті відбиття живомовної традиції цього говору української мови. Обґрунтовано актуальність вивчення діалектних рис у прозі письменника як важливого джерела для з’ясування еволюції та кодифікації сучасної української літературної мови, а також відновлення автентичних мовних явищ, упосліджених радянськими наративами.

На фонетичному рівні виокремлено характерні для степового ареалу позиційні зміни голосних, збереження давніх типів консонантизму, протетичні явища, зокрема [г] та способи фонетичної адаптації запозиченого [ф] > [х]/[хв] у мові персонажів тощо. На морфологічному рівні під час дослідження виокремлено функціонування залишків двоїни, специфіку іменникових флексій (уживання здебільшого -ові/-еві у давальному відмінку іменників чоловічого роду, флексію -и в родовому відмінку однини іменників третьої відміни тощо), варіантність прикметникових та дієслівних форм, а також функціонування часових категорій, збережених у діалектному мовленні. На синтаксичному рівні виявлено окремі діалектні прийменниково-відмінкові конструкції, наприклад, поширеність прийменника й префікса од, функціонування прийменника за у сполученнях, що виражають об’єктні відношення, замість прийменника про, та особливості побудови простих і складних речень.

У результаті аналізу доведено, що художні тексти Василя Чапленка репрезентують живомовну традицію Січеславщини, можуть вважатися ще одним аргументом на користь відновлення природних для української системи мовних явищ і для усунення безпідставної варіантності сучасного правопису.

Уведений до наукового обігу новий фактичний матеріал збагачує джерельну базу української діалектології та історії мови.

Ключові слова: *діалектологія, діалект, південно-східне наріччя, мовна норма, Василь Чапленко.*

Постановка проблеми. Дослідження мовотворчості українських митців слова й особливо письменників-емігрантів є важливим напрямом сучасної лінгвістики, оскільки їхній художній доробок якнайкраще зберігає елементи народно-розмовної стихії. Актуальність окресленої проблематики зумовлено необхідністю визначення ступеня збереження притаманних південно-східному, зокрема степовому, говору виражальних засобів, а також з’ясування ролі цих живомовних елементів у процесі становлення та кодифікації норм сучасної української літературної мови (зокрема в контексті усунення безпідставної варіантності флексій і відновлення природних для української системи мовних явищ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визначення статусу діалектних рис у структурі художнього тексту та їхнього впливу на кодифікацію й еволюцію української літературної мови є широкодосліджуваною. На теоретичних засадах

© Зайцева В. В., Мамчич І. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

вивчення діалектизмів у мові художньої літератури зосередився в однойменній статті Андрій Яворський [1]. Спираючись на праці попередників (А. Зеленька, П. Гриценка, С. Єрмоленко, Г. Козачук та інших) дослідник визначає поняття діалектизм та шляхи його введення до художнього тексту. Висновки більшості пошукувачів у цій царині засвідчують здатність діалектної лексики «інтегруватися в літературний мовний простір і сприяти формуванню авторського ідіостилю» [2, с. 26]. До схожих висновків дійшли Христина Стецик і Людмила Добровольска, акцентувавши також, що діалектизми функціонують ще й як часовий маркер, засіб розмежування двох часових площин [3]. Але в генезі становлення норми національної мови, неспотвореної впливом ворожих наративів, діалектні риси вивчалися обмежено.

Постановка завдання. Мета статті – виокремити діалектні риси, репрезентовані в художній спадщині Василя Чапленка, та визначити їхнє місце в розвиткові української літературної мови.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

– окреслити мовні особливості південно-східного наріччя в художній мові Василя Чапленка;

– проаналізувати діалектні особливості мови творів майстра слова на фонетичному та граматичних рівнях;

– встановити співвідношення діалектних і нормативних форм у мовній практиці письменника;

– систематизувати та ввести в науковий обіг новий фактичний матеріал для вивчення діалектного розмаїття української мови.

Об'єктом дослідження обрано південно-східний говір української мови, а предметом – відбиття рис степового говору південно-східного наріччя у творчості Василя Чапленка.

Василь Кирилович Чапленко (справжнє прізвище – Чапля) народився 18 березня 1900 р. у с. Миколаївці Катеринославської губернії (за сучасним адміністративним поділом – с. Миколаївка Губиниської селищної ради Самарівського району Дніпропетровської області. Був фаховим філологом (вищу освіту здобув у Катеринославському інституті народної освіти), працював у різних галузях мовознавства, та передусім його цікавили питання походження й сутності мови, її функціонування та розвитку (Соціальна природа мови. Нью-Йорк, 1959; Мовний знак. Нью-Йорк, 1959; Уводини до мовознавства[1]. Торонто, 1963), історії й етимології української мови (До питання про походження назов «поляни», «поляки». Чикаго, 1967; Походження назов «гуцул», «бойко», «лемко» й дещо інше. Нью-Йорк, 1969), становлення і розвитку української літературної мови (Як виникла і розвивалась українська літературна мова. Берлін, 1944; Літературна мова. Авґсбурґ, 1946), її діалектної основи (Діалектна основа української мови. Париж, 1950) тощо [4].

Багатогранність таланту В. Чапленка засвідчують також його художні твори. Дослідження мови української прози – суттєве доповнення до мовної картини України. Дослідження діалектних рис, характерних для мови творів митця, сприятиме глибшій характеристиці південно-східного говору, визначенню ступеня збереження притаманних йому ознак і змін, що відбуваються в літературній мові під впливом говіркових явищ. У цьому й полягає актуальність наукової праці щодо вивчення особливостей мови художніх творів письменника.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи твори письменника, можна з впевненістю сказати, що дія відбувається десь на Січеславщині. Побіжно зауважимо, що Січеславщина, Січеславський край – це умовна назва Дніпропетровської області, поширена в публіцистиці та художній літературі діаспори та актуалізована лише в незалежній Україні на підставі Закону про декомунізацію (2016). Утім, законодавчого завершення цього процесу не відбулося, але у своєму дослідженні ми послуговуватимемося цим терміном, позначаючи територію Дніпропетровської області, на якій формувалася мовна майстерність Василя Чапленка.

Зокрема відомий письменник діаспори Яр Славутич писав: «Шанував і шаную Василя Кириловича як найкращого знавця нашої говірної мови. Серед усіх посейбічних письменників йому справді належить пальма першості як практичному мовознавцеві. І я прислухався до його лексики, щоб ще раз почути народну мову Січеславщини, бо так говорили вдома...» [5, с. 95]. Редактор «Нових днів» Дмитро Кислиця щедріший у своїх оцінках: «Ще більше, ніж зміст повісти, мене захопила мова «Пиворізів» – прочитав я тую повість, не відриваючись і духу не переводячи. А згодом друге по ній уважно пройшовся – і попідкреслював ті слова і вислови, що були для мене і нові, і свіжі в нашій художній літературі. Хоч чимало тих елементів Вашої мови – це були й елементи мови мого краю, східньої частини Січеславщини. І хотілось мені тоді дуже, дуже сердечно подякувати Вам за те, що Ви так щедро сипнули в скарбницю нашої літератури перли і з моєї найріднішої мови» [6, с. 1].

[1] *Тут і далі особливості вживання слів та правопис автора збережено.*

Особливості степового говору у художніх творах В. Чапленка виділяємо на всіх структурних рівнях. Лексичні та фразеологічні діалектизми найповніше проаналізовано в попередніх наукових працях [7, 8]. Уважаємо за потрібне розвивати вектор наукових пошуків на інших мовних рівнях, зокрема на фонетичному та граматичному.

На фонетичному структурному рівні в мові творів Василя Чапленка як діалектні риси виокремлено:

Укання – зміна [О] > [О^{у}], [У^{о}] переважно перед складом з наголошеними [О′], [У′], що спостережено зокрема в реченнях: – *Просю я вас, баришня, не обіжайте мого* ***уну'ка*** [9, с. 21], *Любив щиро, повно, до молодечого наївного* ***«убо'жнювання»*** [10, Т. 1, с. 27].

Послідовне чергування в основі слова /І/ з /Е/, /О/ на відміну від сучасної української літературної мови, де маємо багато винятків через аналогію. Василь Чапленко послідовно вживає у відкритому складі /Е/, /О/, у закритому – /І/, що властиве переважній більшості говірок південно-східного наріччя, наприклад: *На парубкові була жовтогаряча «косоворотка» з квітками на* ***комері****, на «планці» і внизу, а ті квітки були схожі на великі стрючки червоного перцю* [11, с. 8], *Але саме тепер Гнат закінчив своє* ***голення****…* [11, с. 9], *– Люблю ліс пізнього літа: там кислицю зірвеш, там солодку грушку знайдеш у траві, грушку з підгнилим* ***бічком****, знаєте…*[11, с. 113], *Отож він тепер бадьоро й весело дивився* ***вперід****, плекаючи різні досить таки рожеві перспективи та пляни* [11, с. 141], *…розповів мені про своє перебування в* ***махнівському*** *полоні* [12, с. 3], *Він же був у гетьманцях, потім перейшов до російських* ***добровільців****, а тепер п'є та розпутствує* [12, с. 32], *…від здорової, як* ***слін****, Вовкозубової тіні відірвалась, полетіла вгору менша…* [13, с. 24].

Непослідовне **вживання перед початковим [І] протетичного [Г]**, наприклад: *Але суддя найбрутальніше обірвала йому мову, його* ***гістеричний*** *крик, нагадавши, що методи партизанщини ні до чого там, де діє закон радянської держави…* [10, Т. 2, с. 41], *«Жалісна* ***гісторія***» [13, с. 58]. Явище протези не характерне для сучасної літературної мови, а вжите В. Чапленком для усунення збігу голосних у міжслівній позиції та стилізації вислову під староукраїнську мову (у другому випадку).

Уживання на місці загальновживаного в літературній мові [О] голосного [А], наприклад: *… ****жадна-бо*** *в їх субота не проходила насухо, без випиття* [9, с. 36], *Діду! Старий* ***салдат*** *ви!* [9, с. 57]. Деякі мовознавці розглядають перехід [О] в [А] перед складом з наголошеним [А] як гармонійну асиміляцію, яка, утім, належить до історичних і в більшості українських слів не відбита [14, с. 85]. Через те виявлений фактичний матеріал становить наукову цінність.

На відміну від сучасної української літературної мови **розрізняються фонеми /Р'/ та /Р/,** хоч у кінці складів у переважній більшості слів наявна лише тверда фонема **/Р/**, наприклад: *«Братця,* ***ратуйте****!»* [9, с. 57], *Хіба можна* ***ратувать****, коли вже людина навмируща?* [9, с. 57], *«чи не знає, часом, оцей* ***зазірака*** *про мою до Явдохи любов!?»* [9, с. 71], *З* ***базарю*** *пішов дід Вертя до церкви і, як розводив кадило, сказав о. Харитонові …* [11, с. 111]. Пом'якшення /Р/ у говірках має підґрунтя в збереженні м'якості давньої фонеми /Р'/.

Зрідка спостерігається **заміна [С]** на **[Ш]**, як-от: *А де-ж смерть, коли я бачу все це крізь* ***шкельця*** *своїх окулярів?* [9, с. 8], *Отож у чистому вечірньому повітрі до пахощів весни, що йшли з садка, від ставка й поля, приєднався ще й чудовий запах* ***шмаленої*** *свиняки* [11, с. 26], *– Семене! Ти б, може, відкрутив та схрумав* ***пришмаленого*** *хвоста?..* [11, с. 27], *Тіні збільшили вісім кінських ніг удвоє, тіні й ноги переплутались на землі та в бур'яні й миготіли так швидко, як* ***шпиці*** *в колесі* [13, с. 7].

Зміна звуків [Ф] > [Х], [ХВ], наприклад: *… думає, що це* ***к–а–н–хв–е–т–и****!* [9, с. 8], ***Лахва***!.. [9, с. 18], *– Батько його на* ***хронті*** *смерть получа* [9, с. 20], *У мене тут є товариш* ***Хведя*** *Покотило* [9, с. 23], *Був дід Вертя у своїй солдатській* ***«кухвайці»****, заяложеній до масного полиску, так наче він був олійник, а не церковний сторож* [11, с. 39], *– Оце та, що* ***Хвилимону*** *грала* [11, с. 40], *Поки «гості» роздивлялися по хаті, вона стояла біля груби, соромливо, як показалось Стовбурові, стягаючи на грудях край благенької* ***кохточки*** [11, с. 156], *– Чи не* ***анахтемський*** *тобі душа лубезний!* [13, с. 24], *Під'їхавши ближче, подорожани побачили внизу біля* ***«хвигури»*** *халупу, виплетену з лози й укриту очеретом* [13, с. 313]. Така заміна наявна лише в репліках персонажів, в авторському ж тексті, написаному літературною мовою, поданих звукосполучень немає, наприклад: *Тоді Пилип* ***Никифорович*** *спробував переміняти мову, спитався, скільки в дядька дітей* [11, с. 22], *– Коли буде анархізм, – обізвавсь, поправляючи свої окуляри* ***поет-філософ*** *Омелько Деркач, – тоді не можна буде казати «моя дівчина», «моя жінка»* [11, с. 53], *Василь не тямився від щастя; серце йому* ***тріюмфальним***

дзвоном калатало у грудях… [11, с. 65]. Наведені приклади вкотре доводять думку, про те, що [Ф] – запозичений звук, прищепленню якого довгий час опиралася жива українська мова.

Різнотипність розвитку давніх звукосполук губний приголосний + j, про що зазначено в більшості підручників з діалектології. Утім, у творах В. Чапленка зафіксовано лише один тип таких змін: поява на місці j вторинного епентетичного приголосного [Н'], наприклад: *... від того шкарубкий йому вид, обтиканий віниччям, нагрівався й* ***мнякнув*** [9, с. 12], *Було* ***времня*** *невсипуще…* [9, с. 15], *...приємно* ***мняти мнякими*** *підошвами покинуте одіння* [9, с. 25], *...її цупкі пучки вп'ялися мені в* ***тімня*** [9, с. 28], *І Оверкові вічная* ***памнять****!* [9, с. 53], *Аж чудно: такий великий козак, а тремтів перед нею, як хлопчик, хоч би міг її однією рукою зломити,* ***зімняти!*** [13, с. 82].

Особливості живомовної традиції степових говірок, що мають місце в художній мові творів В. Чапленка, є цінним фактичним матеріалом для з'ясування процесу формування норм літературної мови, зокрема щодо створення єдиної орфографії та орфоепії, а також ролі діалектних форм у створенні експресії вислову.

Граматичний рівень мови художніх творів В. Чапленка здебільшого вирізняється функційною активністю тих стійких загальнонародних форм, на основі яких формувалася літературно-національна норма. Але ця орієнтація не могла позбавити мову творів письменника певних діалектних рис.

Виділимо найпомітніше на рівні ***морфологічних категорій***:

Уживання форм двоїни. У давньоукраїнській мові двоїна мала свої відмінкові форми, зокрема іменники найчастіше поєднувалися з числівниками *дъвѣ – дъва, обѣ – оба*. Як відомо, категорія двоїни була витіснена в сучасній українській літературній мові формами множини. Утім, у говорах і до нашого часу двоїна іменників вживається паралельно з множиною. З мови художніх творів письменника виокремлюємо приклади двоїни іменників із закінченням *-і* у називному відмінку при числівнику *два*: *… відтак узяв обіруч за дві* ***руці*** *«баришню»* [9, с. 21], *Особливо дубові дрова – як не розмахнешся, аж повітря свисне, то сокира й не зачепиться за дубову дровину, тільки на два боки впаде дві* ***половинці*** [9, с. 35], *Закинув дві довбешки-****руці*** *мені на плечі, розставив ноги й поцілував* [9, с. 62].

Василь Чапленко віддає перевагу **закінченню -ОВІ, -ЕВІ** іменників чоловічого роду в давальному відмінку, наприклад: *Між ділом, брязкаючи посудом, «Ксюша» взяла розповідати* ***чоловікові****, що вона одержала в «їхньому»* ***розподільникові*** [10, Т. 1, с. 38]. Уважаємо за потрібне акцентувати цю особливість, оскільки лише порівняно недавно її затвердили як норму в українському правописі [15, с. 118–119]).

Поодинокі **іменники другої відміни в родовому відмінку множини мають закінчення -ІВ**, як-от: *А що деякі з цих* ***оповіданнів****…за попереднім моїм заміром мали становити одну цілість – цикл новел, то я й виводжу в них тих самих людей (дід)* [9, с. 5], *Чого ви за сім* ***десятиліттів*** *перед цим жили – щоб тепер розповідати ідилії?!* [9, с. 58].

Іменники третьої відміни в родовому відмінку однини послідовно мають **закінчення -И**. Зазначене явище було типовим для художньої практики засновників сучасної української літературної мови І. Котляревського та Т. Шевченка, творів письменників XIX ст., представників різних діалектних груп. Василь Чапленко послідовно дотримувався в своїй мовній практиці такої риси живої мови, як закінчення -И в родовому відмінку однини в іменниках третьої відміни на **-ТЬ** і спорадично в іменниках з іншими кінцевими приголосними, а саме: *І там щодня близько третьої щось ревів, стрясаючи терпко повітря, гудок важкої* ***промисловости****…* [9, с. 24], *Біла квітка* ***смерти*** [9, с. 49], *...за кільки день мати вперше прийшли до* ***пам'яти*** [9, с. 51], *– Слава ж тобі, Господи, і дяка велика, що дав мені дожити до цієї* ***радости****!..* [13, с. 55], *А очима вона казала щось зовсім інше – в очах у неї було повно* ***любови****, найщирішої* ***відданости****, і ті очі чекали, щоб він сказав про поважний замір, а не тільки жартував* [13, с. 65], *Коли вози знов рушили, Цяцька передав віжки жінці, що сіла на воза, а сам догнав Левка і, йдучи поряд, розказав йому про все те, що сталося в Турбаях за його* ***відсутности*** [13, с. 186], *На виду стояв їй вираз великої* ***упертости****: між бровами заглибилась її зморшка, а ніздрі їй ходили ходором* [13, с. 245], *Але далі, побачивши, що обидва були спокійні і що Рак із своїми салдатами був, очевидячки, присутній тут, як і інші люди, тільки з* ***цікавости****, трохи заспокоїлась* [13, с. 250], *Казав так, а в самого не було* ***певности****, що Катря не приїде* [13, с. 253], *– Земля там до всього способна, – відповів той, ужившись для більшої* ***поважности*** *знаного йому з його ж таки* ***«Відомости»*** *про нові землі канцелярського слова* [13, с. 258], *А потім того не до* ***речи*** *взяли розповідати дід про крик свойого серця* [9, с. 20], *... знеобачка отак глупої* ***півночи*** *може вдарити*

й гостра осіння з свистом чичар [9, с. 26], *Ми коло* ***печи*** [9, с. 36], *... попросив позичити* ***соли*** [13, с. 84], *Але ні поту, ні* ***крови*** *через зв'язані руки витерти не міг, облизав тільки язиком пошерхлі губи* [13, с. 232].

Художня практика письменників, живе мовлення народу є доказом необхідності встановлення флексії *-и* в родовому відмінку однини *всіх* іменників третьої відміни незалежно від кінцевого приголосного для усунення варіативності (що хибно впливає на розвиток мови) чинної норми (див. [15, с. 128]). Побіжно нагадаємо, що чинна норма стосується іменників на -ТЬ та шести інших (*кров, любов, осінь, сіль, Білорусь* та *Русь*) [Там само], залишаючи поза урегулюванням інші іменники третьої відміни.

Уживання переважно **прикметників м'якої групи**, наприклад: *Із* ***східнього*** *боку, там десь за горбом лівого берега Громоклії починався ніжною рожевістю ранок* [13, с. 34], *І старшина, і москалі теж були в* ***трикутніх*** *зелених бриликах* [13, с. 147], *В ній було тепло й приємно після* ***надвірнього*** *холоду* [13, с. 172], *Із* ***західнього*** *боку перед церквою був зроблений поміст, застелений турецьким килимом* [13, с. 260], *Як гук* ***гарматніх*** *пострілів розкотився і стало тихо, військовий писар Котляревський прочитав голосно «височайшу грамоту»* [13, с. 262]. Багато мовознавців, зокрема С. Караванський, м'яку вимову звуків вважають характерною рисою нашої мови [16, с. 12], але правопис 1933 р. «перетворив» більшість українських прикметників на прикметники твердої групи.

У непрямих відмінках особових займенників уживанішими є форми без приставного [Н], зокрема в реченнях: *...****з йому*** *був колись голова Краснопільського ревкому...* [9, с. 12], *...цілим погруддям дід були вищі за* ***йому*** [9, с. 19] *Чого це по* ***йому****?!* [9, с. 33], *На висках у* ***йому*** *звивались сизі, наче в качура, покраси: кучерявий чуб* [9, с. 34].

Уживання інфінітива в двох варіантах – з суфіксом -ТИ й -ТЬ, хоча кількісно форми на -ТЬ переважають, наприклад: *– Тепер, справді, можна нам уже те згадува****ть****, сміючися* [9, с. 12], *Поночі будем зайці полоха****ть*** [9, с. 17], *– Еге-ж, у пекарню приділи****ть****-би* [9, с. 20], *– Мітингува****ть****, конєшно, легше, як на заводі роби****ть*** [9, с. 33], *– Васька, чита****ть****, сукін кот, умієш? – сказав хазяїн* [9, с. 38], *– Мав-би він оженитися з Явдохою був, у прийми приста****ть*** [9, с. 70]*, – Андрей помінився Абрамові тебе встрели****ти*** [9, с. 44], *А отак як постави****ти*** *від полярної зірки...* [9, с. 25], *Якось воно старашно почина****ти*** *це* [9, с. 29].

Інколи **закінчення третьої особи множини дієслів другої дієвідміни збігається з флексією першої відміни**, зокрема у речення: *...під таку руч очі в людини* ***бачуть*** *– як бачуть зелені очі в тварин кошачої породи – або перериваються здорові нерви...* [9, с. 27].

Стягнення голосних у закінченнях третьої особи однини дієслів першої дієвідміни, наприклад: *Оце схватиться вночі та й* ***гука*** *скільки духу* [9, с. 14], *– Батько його на хронті смерть* ***получа****...* [9, с. 20], *...отак він* ***хлюпа*** *на себе воду* [9, с. 47], *– Що це* ***означа****?* [9, с. 75], *... і стиха* ***постука-пошкряба*** *своєю білою ручкою до нього в комору* [Пив, с. 35].

Відсутність чергування С // Ш у різних дієслівних формах, наприклад: *...****надкусював*** *її* [цикарку] [9, с. 19], ***Просю*** *я вас, баришня, не обіжайте мого унука* [9, с. 20], *Як задніло, я мав* ***розносювати*** *бублики* [9, с. 43].

Уживання форм давноминулого часу. Лінгвістичний аналіз текстів художніх творів В. Чапленка дає підстави твердити, що письменник був добре обізнаний із живомовним синтаксисом. Він удало використовує як форму плюсквамперфекта, що була успадкована говірковою системою із староукраїнської мови: *особовий займенник – перфект – дієслово минулого часу*, так і форму давноминулого часу, котра більш поширена в говірковому синтаксисі і в наші дні: *допоміжне дієслово <u>бути</u> в минулому часі – основне дієслово в минулому часі*: *Я вже* ***був погодився*** *з смертю* [9, с. 7], *... тоді ввечері* ***прийшов був*** *до мене ваш дід ...* [9, с. 14], *Я собі* ***взяв був*** *у голову революцію робить* [9, с. 15], *Уже з фронту* ***надіслали були*** *батько листа* [9, с. 23], *Я навіть його* ***запитав був*** *якось* [9, с. 34]. Значення давноминулого часу сприймається в реченні на основі зіставлення двох або більше дій, наприклад: *– От ви мені хоч тепер розкажіть –* ***був я провинуватився*** *як, чи ні?* [9, с. 13], *...він* ***робив був*** *і тоді, коли всі* ***застрайкували були****, – ми вдвох із ним та ще сама хазяйка* ***настачили були*** *бубликів на покупців* [9, с. 37], *Дитинча, що* ***спало було****, заплакало* [9, с. 92].

Творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння прислівників за допомогою суфікса -Ш-, зокрема в словах речень *Тоді міліціонер ще раз і то строго****ше*** *повторив вимогу* [9, с. 32], *Притиснув ліктем до грудей, щоб було тихше* [9, с. 42]. Утім, варто зазначити, що для творення форм ступенів порівняння прикметників автор послуговується і суфіксом -ІШ-, поєднуючи його з усіченим закінченням: *... жовтогаря-*

*чий осінній день зробився ще золот**іш*** [9, с. 33], *… і голоси лунали чим-раз істн**іш** та голосн**іш*** [9, с. 38].

У цілому морфологічна система мови творів В. Чапленка відзначається сталістю форм, що закріпилися в сучасній українській літературній мові як норма. Відхилення від цих норм відбивають вплив місцевого мовлення.

Особливе місце в художньо-естетичній організації творів В. Чапленка щодо різноманітних виражальних засобів, посідає синтаксичний рівень.

У синтаксичній системі художньої мови творів письменника широко представлені такі діалектні риси:

Переважне **вживання прийменника та префікса ОД** на відміну від літературно унормованого ВІД, наприклад: *… до світу я **од** роси був геть мокрий* [9, с. 14], *…не міг **одпустить**, може й убив-би…* [9, с. 16], ***Од** цього разу я вже зовсім став боятись ще й Абрама…* [9, с. 36], *А дід **одрік** вивагом, статечно…* [9, с. 84], *Дід, очевидячки, не хтів з якоюсь льондрою гомоніти – **одвернувся**, замовк* [9, с. 85], *Потім **одчув**, що на сон знемагає – очі злипались медом* [9, с. 85], *Первородня міць загадкова, як віра, кинула Яцубу на **одчай** божий* [9, с. 87].

Уживання прийменника ЗА у сполученнях, що виражають об'єктні відношення, замість прийменника ПРО, а саме: *Листа від вас я получив, у которім ви писали **за корову*** [9, с. 23], *… це свідчить **за те**, що наші письменники походять від революції* [9, с. 55], *Я взяв, подумав: «Куди я його діну? Хіба тепер **за їжу** дбати?!»* [9, с. 59], *Нагадував **за себе** настирливо, як заведений, мовчущий стерник…* [9, с. 82], *Це все говорило **за те**, що він хвилюється* [11, с. 15].

Уживання форми складеного прийменника повз – ПОЗ. Складені прийменники сучасної української літературної мови утворені поєднанням двох або кількох простих прийменників. В оповіданні «Малоучок» виокремлено говірковий варіант сучасного прийменника повз – ПОЗ. З одного боку, він засвідчує процес виформовування похідних прийменників, з іншого – такі прийменники утворюють форми, якими позначаються ускладнені зв'язки дії з різними супроводжувальними її обставинами чи об'єктами. У нашому випадку друга частина прийменника ПОЗ виявляється синтаксично сильнішою й потребує знахідного відмінка, наприклад: *… та й ходить **поз** купе, **поз** мене походжає* [9, с. 10].

Поодиноке **вживання безприйменникових синтаксичних конструкцій** замість сучасної моделі «прийменник + іменник» у непрямому відмінку, зокрема: *День при дню **набігала осінь тропи*** [9, с. 24].

Заступлення протиставного сполучника АЛЕ іншим протиставним сполучником ТА, як-от: *– Вже до вас давно придивляюсь, **та** ніяк було признатись: мо, думаю, він і досі має серце на мене за те …* [9, с. 11], [Він мовив: – За те, що плани знімали, вроді, як-би шпійон] – ***Та** які плани?* [Я-ж тоді приїхав додому спочивати] [9, с. 13], ***Та** ще добре, що мені в голову спало самому везти, за конвой бути* [9, с. 14].

У функції простого присудка в окремих випадках може вживатися **дієприслівник**, а саме: *А то вранці, **вставши** я від столу (снідали), забувся та й вимахнув на собі хреста* [9, с. 28], *От **увійшовши** Яцуба до II–III класи та мовчки й став – мов до пароплава й людей не звичений* [9, с. 83], *Але товариш Образ, обережний **бувши** (адже це могла бути й провокація!), рішуче відмовився, кажучи, що не вміє* [10, Т. 1, с. 85]. Схожі конструкції трапляються в українських письменників першої половини XIX ст. (Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки тощо) і є пережитком перетворення в дієприслівник активного нечленного дієприкметника давньоруської доби.

У сучасній українській літературній мові дієслово-зв'язка БУТИ в теперішньому часі в іменному складеному присудку вживається здебільшого в науковому й публіцистичному стилях. У художніх творах В. Чапленка дієслово-зв'язка БУТИ заступається словом ЄСТЬ, що є свідченням впливу на мову персонажа російськомовного оточення (*Але хто-ж він такий **єсть**?* [9, с. 11], *Той притрапунок, ваш учинок був мені, та й тепер **єсть** незрозумілий* [9, с. 13]) або слово маніфестує високий стиль, імітуючи церковнослов'янську мову, коли йдеться про важливу інформацію (*– Не **єсть** ти мати своїй дитині!* [9, с. 59]) чи загальнолюдську істину, наприклад: *… Смерть не сон **єсть**, смерть – крик* [9, с. 49].

Особливістю **складних речень** у художніх творах письменника є те, що підрядні речення часу або умови в складнопідрядних найчастіше приєднуються за допомогою сполучника **ЯК**, наприклад: *… **Як** задніло, я мав розносювати бублики, але…* [9, с. 43], *Адже людина тільки тоді, **як** закричить не своїм гласом, – тоді вона справжня!* [9, с. 51].

Отже, мовна практика письменника ґрунтувалася на живомовній народній традиції степових говірок. Василь Чапленко вдало зафіксував той тип народної мови, на якому був сам вихований

і який досить близький до літературного. Опис мовотворчості письменника має вагоме значення для діалектології (поповнення її новим фактичним матеріалом), історії мови (щодо становлення літературно-національної мовної норми).

Висновки. Тож дослідження елементів степового говору в художній творчості Василя Кириловича Чапленка (Чаплі) уможливило такі висновки.

Встановлено, що діалектні елементи у творчості В. Чапленка презентовані на фонетичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. На фонетичному рівні зафіксовано характерні для степового говору явища укання, чергування /І/ з /Е/, /О/, протезу [Г] перед початковим [І], заміну [С] на [Ш], адаптацію запозиченого [Ф] через [Х]/[ХВ], а також творення епентетичного [Н'] у давніх звукосполуках «губний + j».

На граматичному рівні виявлено збережені діалектні форми та конструкції, серед яких форми двоїни із закінченням -І, перевага флексій -ОВІ/-ЕВІ в давальному відмінку іменників чоловічого роду, форми родового відмінка однини іменників третьої відміни із закінченням -И, уживання прикметників м'якої групи, особових займенників без приставного [Н], варіантні форми інфінітива на -ТИ/-ТЬ, а також форми давноминулого часу. Синтаксичну специфіку становлять прийменникові конструкції з ОД, уживання ЗА замість нормативних ПРО, дієприслівника у ролі простого присудка та приєднання підрядних речень часу й умови за допомогою сполучника ЯК. Виявлені явища демонструють системний характер діалектної основи художнього мовлення письменника.

Мовна основа творів письменника є загалом стабільною та орієнтованою на тогочасну національну норму. Водночас діалектні відхилення виконують важливу стилістичну роль. Окремі риси, яких письменник послідовно дотримується (зокрема закінчення -И в родовому відмінку однини іменників третьої відміни чи -ОВІ/-ЕВІ в давальному відмінку другої відміни), демонструють органічність української живомовної системи й є переконливим аргументом на користь усунення варіантності сучасної літературної норми.

Уведений до наукового обігу фактичний матеріал з художньої прози Василя Чапленка доповнює цілісну мовну картину України, збагачує джерельну базу української діалектології новими текстовими фіксаціями степового говору та слугує важливим джерелом для подальших досліджень.

Список літератури:

1. Яворський А. Теоретичні засади вивчення діалектизмів у мові художньої літератури. *Лінгвостилістичні студії.* 2015. Вип. 2. С. 230–236.
2. Медвідь Н. С., Вихор В. Г. Роль діалектів у формуванні художнього світу сучасної української літератури. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія: Філологія. Журналістика. 2025. Том 36 (75). № 2. Частина 1. С. 26–30.
3. Стецик Х. М., Добровольська Л. А. Художні функції діалектизмів у сучасній українській літературі: традиції і новаторство. Академічні студії. Серія: Гуманітарні науки. 2023. 1 (Чер 2023). С. 46–52. DOI: https://doi.org/10.52726/as.humanities/2023.1.7.
4. Мамчич І. П. Чапленко Василь Кирилович. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2004. С. 787.
5. Чабан М. Січеслав у серці: нариси / Книга пам'яті. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1994. – 104 с.
6. Кислиця Д. Сімдесятилітньому Чапленкові В. К. (Замість офіційного поздоровлення). *Нові дні.* 1970. Жовтень-листопад. Ч. 249–250. С. 1.
7. Мамчич І. П. Лексичні скарби середньонаддніпрянських говорів у мові творів Василя Чапленка. *Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка.* Серія: Філологічні науки. 2001. №12 (44). С. 171–176.
8. Мамчич І. П. Стилістичне вживання фразеологічних одиниць живої народної мови в художніх творах В. Чапленка. *На ниві української філології:* зб. наук. пр. / За заг. ред. І. С. Попової, Ю. Ф. Прадіда. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. С. 159–171.
9. Чапля В. Малоучок. Київ: Маса, 1927. 93 с.
10. Чапленко В. Люди в тенетах: сатирична повість. Вінніпеґ, 1951. Т. 1. 127 с., Т. 2. 132 с.
11. Чапленко В. Півтора людського: повість. Нью-Йорк, 1952. 163 с.
12. Чапленко В. «Українці»: повість. Нью-Йорк, 1960. 176 с.
13. Чапленко В. Чорноморці, або кошовий Харко з усім товариством. Нью-Йорк, 1957. 336 с.
14. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Київ: Академія, 2006. 368 с.
15. Український правопис / Нац. акад. наук України, М-во освіти і науки України. Київ: Наукова думка, 2019. 282 с.
16. Караванський С. Секрети української мови. Київ: Кобза, 1994. 152 с.

Zaitseva V. V., Mamchych I. P. THE VERNACULAR TRADITION OF SICHESLAVSHCHYNA IN THE LITERARY HERITAGE OF VASYL CHAPLENKO

This article examines literary heritage of the émigré writer and a professional linguist Vasyl Chaplenko. The work provides a systematic analysis of the South-Eastern Ukrainian dialect elements (in particular, the steppe dialect). In the focus of attention are the units represented at different linguistic levels in the literary works of the author. The study explores linguistic features in the context of reflecting the living speech tradition of this dialect in the Ukrainian language. The relevance of investigating dialectal characteristics in the writer's prose is substantiated, as they constitute an important source for clarifying the evolution and codification of modern Ukrainian literary language, as well as for restoring authentic linguistic phenomena that were marginalized by soviet narratives.

At the phonetic level, the study identifies positional vowel changes characteristic of the steppe dialect area, the preservation of archaic consonantal patterns, and prosthetic phenomena, particularly the use of [h], as well as the phonetic adaptation of the borrowed sound [f] into [kh] or [khv] in the speech of the characters.

At the morphological level, the research highlights the functioning of the dual number remnants, the specific features of nominal inflections (predominantly the use of -ovi/-evi in the dative case of masculine nouns, the ending -y in the genitive singular of the third-declension nouns, etc.), the variation of adjectival and verbal forms, as well as the functioning of tense categories preserved in dialectal speech.

At the syntactic level, several dialectal prepositional-case constructions have been identified, including the widespread use of the preposition and prefix od, the functioning of the preposition za in combinations expressing object relations (instead of the preposition pro), and specific features of simple and complex sentence structure.

The analysis demonstrates that the literary works of Vasyl Chaplenko represent the vernacular tradition of Sicheslavshchyna and may be regarded as further evidence supporting the restoration of linguistic phenomena natural to the Ukrainian language system, as well as the elimination of the unjustified variation found in contemporary Ukrainian orthography.

The newly introduced factual material enriches the source base of Ukrainian dialectology and the history of the Ukrainian language.

Keywords: *dialectology, dialect, South-Eastern dialect group, language norm, Vasyl Chaplenko.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.11.2026